

МЕНТАЛЬНИЙ ТА ЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТИ ПОРЯДКУ СЛІВ У РЕЧЕННЯХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Турко Ольга

*кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри філологічних
дисциплін початкової та дошкільної освіти Тернопільського
національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
o.turko@tnpu.edu.ua*

Питання порядку слів у реченні української мови вирізняється понад столітньою практикою його дослідження водночас залишається актуальним і в сучасному мовознавстві та лінгводидактиці з таких причин, по-перше, становить критерій у генеалогічній класифікації мов світу, по-друге, є наскрізним синтаксичним поняттям аналізу мовних одиниць у формально-граматичному та комунікативному синтаксисі; по-третє, закономірності українського словолу (термін Ярослава Неврлі) беруть до уваги як чинник формування комунікативної компетентності учнів та здобувачів наступних рівнів освіти під час укладання навчальної літератури, зокрема підручників.

В історії розвитку граматики української мови вперше згадав про порядок слів Мелетій Смотрицький у своїй «Граматики СлавенскиА правилное Свнтагма» (1618). Без уживання поняття «порядок слів», не акцентуючи на зв'язку між стилістичним та паралінгвістичним аспектами речення та його структурою, М. Смотрицький виявляє закономірність тодішньої мови, що збереглася і в сучасній українській мові – порядок слів спричинений комунікативним наміром мовця, з одного боку, граматичною природою мови – з іншого. М. Смотрицький описав зв'язок слів у реченні, вказавши на узгодження, керування як синтаксичні зв'язки, що властиво й сучасній мові.

До перших спроб граматичного опису порядку слів в українській мові належить праця німецького мовознавця-славіста Еріха Бернекера «Die Wortfolge in den slawischen Sprachen» [6, с. 155–16]. Мовознавець наголошує на тому, що порядок слів у слов'янських мовах походить від праслов'янської мови. Еріх Бернекер описує правила поєднання слів, зокрема встановлює дієслово (V) головним компонентом речення, визначає його місце перед підметом (S) та об'єктом (Obj), підкреслюючи, що така позиція може бути змінена логічним наголосом, наміром того, хто пише чи говорить [6, с. 155, 159].

Вбачаємо у цих міркуваннях Бернекера особливість української мови, яку згодом іменують «вільним порядком слів» [5, с. 470]. Ця особливість української мови відокремлює її від тих мов, скажімо англійської, де порядок слів фіксований [5].

На нашу думку, трактування порядку слів у реченнях української мови як вільного видається некоректним. Вважаємо доцільним використовувати поняття «прямий порядок слів» та «непрямий порядок слів» («інверсійний порядок слів»).

Водночас саме порядок слів є критерії всесвітньовідомої класифікації мов Дж. Грінберга, американського мовознавця, африканіста та етнографа. Класифікації Дж. Грінберга передувала класифікація мов за порядком слів В. Шмідта, Л. Теньєра:

1) функціонування в мові сталого (фіксованого, основного) порядку слів за зв'язком всіх компонентів речення з головним членом речення;

2) ступінь вільного розташування компонентів речення: мови з вільним та фіксованим порядком слів (наприклад, українська мова);

3) зв'язок мови з географічним розташуванням регіону, де її використовують, – відцентрові мови (постпозиційне розташування членів речення щодо означуваного слова); доцентрові мови (препозиційне розташування членів речення щодо означуваного слова).

Класифікація мов за цими критеріями вважається доволі суперечливою. Дж. Грінбергу вдалося її удосконалити шляхом встановив закономірностей словоладу відносно один одного, тобто підмета (S), прямого додатка (O) та присудка (V). І саме на основі словопорядку було виокремлено 30 мовних сімей та ареалів.

Відтак було обґрунтовано й інші класифікації мов, які базувалися на теорії Дж. Грінберга, зокрема авторами цих теорій є Дж. Хокінс, Т. Гівон, Т. Вініман та ін., українська мова теж мала свою типологічну позицію і була визнана мовою з таким релевантним порядком слів: S (підмет) + присудок (P) + прямий додаток (Ob (N₂/N₄)). Порядок слів було потрактовано як сукупність прийомів синтаксичного кодування, тобто індексації, оформлення членів речення засобами формально-граматичного синтаксису, спричинених потребами комунікативного синтаксису (актуальне членування речення), визначальним поняття якого є інтенція мовця.

Співвідношення між граматичною природою української мови та ментальними рисами української нації, на нашу думку, є очевидними.

Таблиця 1

Лінгвоментальний аспект поняття «порядок слів»

Ментальні риси української нації		Лінгвістичні риси української мови за генеалогічною типологією
Домінування емоцій та почуттів над інтелектом і волею	→	Поряд із прямим порядком слів у реченнях української мови функціонує непрямий порядок спричинений комунікативною інтенцією мовця.
Індивідуалізм	↔	Типова модель речень української вирізняється доволі широкою варіативністю, спричиненою намаганням комуніканта вербалізувати свій внутрішній стан, міркування, позицію тощо.
Інтровертність	→	Незважаючи на тривалі асиміляційні намагання держав-сусідів підневолити українців, мова цілком розвивалася не під впливом соціальних чинників. Наслідки експансії чужих нації залишили слід здебільшого на лексичному рівні мови і не вплинули на порядок слів у реченнях.
Кордоцентризм	→	Інверсія часто використовується як у щоденному мовленні українців, так і художньому стилі.
Екзекутивність	→	Порядок слів у реченнях слугує засобом модальності (вказівка на ставлення до дійсності) як граматичної категорії української мови. «Порядок слів у реченні сприяє актуалізації семантичного значення інверсійного компонента

		пропозиції як для об'єктивної, так і для суб'єктивної модальності» [3, с. 114]. «Інноваційні тенденції у використанні розділових знаків пунктуації зумовлені особливостями текстових модифікацій речень, де вони наділені авторською модальністю й експресивністю, підпорядковані комунікативній меті мовця, його прагматичним інтонаціям» [1, с. 21].
Толерантність	→	Нормативність прямого та непрямого порядку слів у реченні української мови.

Наскільки враховано та висвітлено питання порядку слів у реченнях української мови в підручниках для початкової школи демонструє лінгводидактичний аспект.

Ілюструватимемо наші міркування програмовими вимогами та матеріалами підручників з української для початкової школи (див. табл. 2).

Порядок слів у реченнях українській пов'язаний із змістом речення, інтонаційним оформленням та метою висловлювання речення, комунікативним наміром мовця, членами речення, позамовною дійсністю (мова допомагає вербалізувати світогляд), темо-ремним членуванням та ін. граматичними категоріями та поняттями.

Ми проаналізували програмові вимоги Типової освітньої програми, розробленої під керівництвом О. Я. Савченко, та Типової освітньої програми, розроблена під керівництвом Р. Б. Шияна, матеріал підручників для 1–4 класів різних авторів, зокрема «Українська мова. Буквар: підруч. для 1 кл.» (М. Вашуленко, О. Вашуленко), «Українська мова та читання: підруч. для 2 кл.» (Л. Варзацька, Т. Трохименко), «Українська мова та читання: підруч. для 3 кл.» (М. Вашуленко, Н. Васильківська, С. Дубовик), «Українська мова та читання: підруч. для 4 кл.» (Л. Варзацька, Г. Зроль, Л. Шильцова).

Лінгводидактичний аспект аналізу дав змогу констатувати такі висновкові положення щодо представлення поняття «порядок слів» у реченнях української мови в навчальному матеріалі:

– програмові вимоги, подані у відповідному нормативному документі, розробленому під керівництвом О. Я. Савченко, мають як практичне спрямування на комунікативний акт взаємодії адресата та адресанта, так і граматичне оформлення комунікації; у програмових вимогах, розроблених під керівництвом Р. Б. Шияна, акцент зміщено на емоційний аспект комунікативної взаємодії і недостатньо, на нашу думку, представлено граматичні засоби кодування акту комунікації;

– у підручниках заявлені програмові вимоги подано дидактично повно як на теоретичному, так і на практичному рівнях;

– поняття «порядок слів» не представлено як дефініцію, що цілком відповідає віковим психофізіологічним особливостям дітей молодшого шкільного віку;

– з-поміж понять, які є визначальними для розуміння прямого та непрямого порядку слів, у початковій школі розглядають з практичним відпрацюванням шляхом виконання вправ такі: інтонація, зв'язок слів у реченні, межі речень у тесті, комунікативний намір мовця, граматичні засоби реченнетворення.

Курс української мови у початковій школі щодо поняття порядку слів у реченні має пропедевтичний характер подальшого текстотворення, що є вагомим елементом складання випускником загальноосвітньої школи ЗНО.

Поряд із цим, на нашу думку, доцільно представити у підручниках завдання, спрямовані на побудову речень не лише за емоційним спрямуванням, метою висловлювання, будовою, а й логічним наголошенням окремих слів, відтак зміною змісту речення та інтенції мовця.

Наголосимо, що широкий вибір підручників з української мови, їхнє мовно-змістове наповнення може, з одного боку, дещо спантеличити учителів, з іншого – дає можливість учителям удосконалювати свою педагогічну компетентність шляхом глибшого опанування теорії української мови, її правописних особливостей у взаємодії із виміром рівня навчальних досягнень учнів та пошуком ефективних технологій навчання.

Отже, порядок слів у реченнях української мови є наскрізним лінгвістичним поняттям; реченнетворення української мови спричинено як ментальними рисами української нації, так і власне лінгвістичними особливостями мови; вивчення особливостей порядку

слів в українській мові у початковій школі має пропедевтичний характер; навчальні матеріали початкової школи потребують більше уваги на логічне наголошення окремих слів, відтак зміну змісту речення та інтенції мовця.

Список джерел

1. Гуйванюк Н. В. Слово – Речення – Текст : вибрані праці. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. 664 с.
2. Навчальні програми для 1 – 4 класів. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli>
3. Питайло І. Особливості українського менталітету: чому ми такі, якими є?
URL: <http://ukrconf.fl.kpi.ua/wp-content/uploads/2014/12/6.-Pytayo-Iryna.pdf>.
4. Турко О. Порядок слів у реченні української мови як засіб вираження модальності (на матеріалі художніх текстів). *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. Вернадського Серія: Філологія. Журналістика* / гол. ред. Казарін В. П. 2021. Том 32 (71). № 1. Частина 1. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 111–115.
5. Українська мова. Енциклопедія / ред. кол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін. Київ : Укр. енциклопедія імені М.П. Бажана, 2000. 752 с.
6. Berneker E. Die Wortfolge in den slawischen Sprachen. Berlin, 1900. 162 s.